

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA TÜRKİYE’NİN SALGIN TEDBİRLERİ: KOLERA ÖRNEĞİ (1924-1973)

IN THE LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS TURKEY'S MEASURES AGAINST EPIDEMIC: EXAMPLE OF CHOLERA

Fuat İNCE¹, Fatma Yağmur EVCİL²

¹Süleyman Demirel Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı, Isparta, Türkiye.

²Süleyman Demirel Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı, Isparta, Türkiye.

Cite this article as: İnce F, Evcil FY. In the light of Archive Documents Turkey's Measures Against Epidemic: Example of Cholera. Med J SDU 2020; 27(3): 393-401.

Öz

Amaç

Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin salgın tedbirlerini kolera örneği üzerinden araştırmak ve bunlarla ilgili bilgileri sunmaktır.

Gereç ve Yöntem

Çalışma kapsamında konuyla ilgili yayınlar okunmuş, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Kataloğunda tarama yapılmış, orijinal arşiv belgeleri incelenmiş ve kronolojik sıralamaya uygun sonuçlara ulaşılmıştır.

Bulgular

Türkiye salgınlarla mücadele etmek ve bunların yayılmasını engellemek için gerekli tedbirleri almıştır. Bu kapsamda incelenen ilk arşiv belgesi 1924 ve son belge ise 1973 tarihlidir. Bulunan belge sayısı 38'dir. Kolera vakalarının görülmesi üzerine alınan tedbirlerin yanısıra hastalığın bildirim için de bir mekanizma oluşturulmuştur. Yurt dışında başlayan salgınların memlekete bulaşmaması için özellikle sınır geçişlerinde ve ulaşım konularında tedbirler alınmıştır. Kolera aşısı üretimi ve yedeklenmesi için çaba gösterilmiştir. Salgın görülen ülkelere aşı gönderilmiştir. 1970'te İstanbul-Sağmalcılar'daki kolera salgını ile mücadele edilmiştir. Bu salgından sonra kolera ile mücadele için

çeşitli tedbirler alınmıştır. Aynı yıl karayolu ile hacca gitmek yasaklanmıştır. Bulgaristan ile kolera mücadelesi için bir protokol imzalanmıştır.

Sonuç

İncelenen arşiv belgelerinden yurtdışında görülen salgınlar konusunda sınırları kapatma, deniz ve hava yolu ulaşımını durdurma gibi önlemlerin alındığı görülmüştür. Ayrıca aşılama, hijyen, izolasyon ve tedavi konularında önemli işler başarılmıştır. Gerekli olduğu kesin ve radikal kararlar alınmıştır. Tüm bunlar günümüzde yaşanan salgınlara ve özellikle de yeni tip coronavirus (COVID-19) pandemisine karşı devreye sokulan tedbirlerle büyük benzerlik göstermektedir. Geçmişte sağlanan başarıların veya eksik kalınan hususların bugün ve gelecekte oluşacak salgınlarla mücadelede iyi birer yol gösterici olacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Salgın, Tedbir, Kolera

Abstract

Objective

According to cholera example to investigate Republican period of Turkey's epidemic measures and to provide the information obtained about them.

İletişim kurulacak yazar/Corresponding author: incefuat@gmail.com

Müracaat tarihi/Application Date: 30.03.2020 • Kabul tarihi/Accepted Date: 21.05.2020

ORCID IDs of the authors: F. İ. 0000-0002-2887-7512; F. Y. E. 0000-0001-6888-842X

Materials and Methods

Within the scope of this study, publications related to the subject were read, the Turkish State Archives Republic Archive Catalog was scanned, the original archive documents were examined and the results in accordance with the chronological order were reached.

Results

Turkey had taken the necessary measures to struggle with the epidemics and prevent the outbreak. The first archive document examined in this context is 1924 dated and the last document is 1973 dated. The number of documents found is 38. Measures were taken upon the occurrence of cholera cases. In addition, a mechanism has been established for reporting the disease. The measures have been taken especially in border crossings and transportation issues in order to prevent outbreaks started abroad. Efforts have been made to produce and back up cholera vaccine. However, vaccines have been sent to countries what struggle with epidemics. In 1970, with the cholera epidemic that took place in Sagmalcılar-Istanbul was struggled.

Various measures have been taken to struggle cholera after this epidemic. In the same year, it is forbidden to go on the hajj by road. A protocol has been signed with Bulgaria for the fight against cholera.

Conclusion

According to the archive documents examined, it has been observed that measures such as closing borders and stopping sea and air transportation are taken regarding outbreaks seen abroad. Also, important works have been accomplished in the fields of vaccination, hygiene, isolation and treatment. When necessary, final and radical decisions were made. All of these are very similar to the current epidemics and especially the measures taken against the new type of coronavirus (COVID-19) pandemic. We think that the successes or deficiencies provided in the past will be a good guide in combating the outbreaks that will occur today and in the future.

Keywords: Turkey, Epidemic, Measure, Cholera.

Giriş

Kolera XVII. yüzyılın başından itibaren milyonlarca kişiyi etkilemiş ve çok sayıda pandemiye neden olmuştur. Kolera sanitasyon sistemlerinin yeterli olmadığı yerlerde endemik olarak görülmeye devam eden bulaşıcı bir hastalıktır (1,2).

Koleranın bulaş yolu olarak su ile ilişkisi ilk kez 1854 yılında John Snow tarafından Londra'daki "Broad Street kuyusu" salgını sırasında ortaya koyulmuştur. Böylece kolera, etken olan mikroorganizma henüz tespit edilmeden bulaş yolu bulunan ilk hastalıklardan biri olmuştur (3).

Hastalığın etkeni olan *Vibrio cholera* ise 1883 yılında Robert Koch tarafından izole edilmiştir. Gram negatif basil olan *V. cholerae*'nin birçok serogrubu bulunmaktadır. Bununla birlikte salgınlara neden olanlar O1 ve O139 serogruplarıdır. Hastalığın bulaş yolu sıklıkla etkenle kontamine olan su ve gıdanın tüketilmesidir. Etkene maruz kalımdan sonra klinik seyir asemptomatik taşıyıcılıktan, saatler içinde ölümle sonuçlanan şiddetli semptomatik hastalık arasında değişkenlik gösterebilmektedir (4, 5)

Şiddetli kolera tablosunun geliştiği hastalarda pirinç suyu görünümlü ishal, kusma ve buna bağlı dehidrasyon meydana gelmektedir. Fazla miktarda su kaybı, akut böbrek yetmezliği, elektrolit bozukluğu ve şok tedavi edilmezlerse ölümle sonuçlanabilir (6).

Hastalığın tedavisinde sıvı replasmanı öncelikli olarak şiddetli vakalarda antibiyoterapi tedaviye eklenebilir (7). Koleradan korunmada sabunla el yıkama, güvenli su ve gıda temini, atıkların uygun şekilde imha edilmesi ve halkın eğitilmesi en önemli ve gerekli aşamaları oluşturmaktadır. Dünya Sağlık Örgütüne göre çevre sağlığına dair uygulamalar kesinlikle ihmal edilemez olmakla birlikte, kolera endemik bölgelerde, yüksek riskli kriz durumlarında ve kolera salgını durumlarında oral kolera aşısı ek olarak korunmada kullanılabilir (5).

Günümüzde yeterli sanitasyon sistemleri olan ve güvenli içme suyuna ulaşabilen ülkelerde kolera görülmezken, dünyanın yoksul ülkelerinde kolera büyük bir halk sağlığı sorunu olmaya devam etmektedir (8). Koleranın dünya genelinde her yıl 21 bin ile 143 bin arasında ölüme neden olduğu tahmin edilmektedir (9).

Dünyada ilk kez Hindistan'da görülen koleraya XIX. yüzyılın başına kadar Asya kıtasından başka yerde rastlandığına dair kesin veri bulunmamaktadır. 1817'den sonra 6 büyük kolera pandemisi olmuştur. Bu durumda koleranın geniş Osmanlı coğrafyasında da görülmesi kaçınılmaz olmuştur (10). Osmanlı'da imkânlar dâhilinde koruyucu sağlık ve karantina uygulamalarına dikkat edilmeye çalışılmıştır. Halkın bilinçlendirilmesi amacıyla çalışmalar yapılması, 1885'ten itibaren koleraya karşı ilaç geliştirme çabalarının olması ve 1893'te Bakteriyojihanenin açılması gibi çalışmalar yapılmıştır (10, 11). I. Dünya Savaşı yılların-

da aşılama özen gösterilmeye çalışılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nda önce Ankara'da ve sonra Sivas'ta kolera aşısı üretilmiştir (12, 13). Cumhuriyetle birlikte önceki tedbirlere riayet edilmeye devam edilmiş, bunun yanı sıra günün koşullarına uygun ilave tedbirler alınmış ve uygulanmıştır. Bu çalışmanın amacı Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin aldığı salgın tedbirlerinin kolera özelinde arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmesidir.

Gereç ve Yöntem

Çalışma kapsamında konuyla ilgili kitaplar ve diğer yayınlar okunmuş, kolera salgını ile mücadele konusunda alınan tedbirler ve bu hastalığın tedavisine ilişkin hususlar araştırılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Kataloğunda yapılan taramada konuyla ilgili belgeler bulunmuş, inceleme ve değerlendirmeleri yapılmıştır.

2019 yılının Kasım ve 2020 yılının Mart ayları arasında tamamlanan bu çalışma ile 1924 ve 1973 yılları arasında Türkiye'nin salgın durumlarında ne gibi tedbirler aldığı konusu kolera örneğinde ele alınmıştır.

Bulgular

Cumhuriyet Arşivi'nde kolera hastalığı ile mücadele, salgının önlenmesi ve hastalığın tedavisine yönelik bilgilerin yer aldığı ve bu kapsamda incelenen belge sayısı 38'dir. Kolera mücadelesi ile ilgili orijinal arşiv belgelerinin 2 şekilde düzenlendiği anlaşılmıştır. Bunlardan birincisi Hükümet Kararnameleri, ikincisi de Bakanlık yazılarıdır.

İncelenen arşiv belgelerinin 5 adedi 1924 ve 1938 yılları arasına aittir. 1939-1948 arası için 19 adet, 1951 ve 1965 yılları için 1'er adet ve 1966-1973 arası için 12 adet belge bulunmuştur. 1973 tarihinden sonra başka belgeye rastlanmamıştır. Çalışmada belgelerin incelenmesi ve kolera salgınlarına karşı alınan tedbirler kronolojik olarak verilmiştir.

1924-1938 Yılları Arasında Alınan Tedbirler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Kataloğunda Atatürk dönemine ait 5 adet belge bulunmuştur. İncelenen ilk belge 7 Temmuz 1924 tarihli. Mübadele, İskân ve İmar Vekâleti (Bakanlığı) tarafından hazırlanmış olan bir yazıdır. Buna göre sahillerden aldığı mübadil Rumları Selanik'e götüren Antifoni isimli Yunan vapurunda kolera görüldüğü bilgisi alınmıştır. Tespit edildiği bildirilen vaka sayısının 2 olduğu anlaşılabilmektedir. Bu nedenle bu vapurun İstanbul'a

uğrayıp uğramadığı ve kimlerin bulunduğu gibi bilgiler istenmiştir (14).

Türkiye'de kolera, veba, çiçek ve lekeli humma gibi hızla yayılan bulaşıcı hastalıklara ait sonuç raporlarının (özetleri) bildirilmesi için 6 Kasım 1929 tarihli ve 8526 sayılı Hükümet Kararnamesi ile bir düzenleme yapılmıştır. Hastalıklara ait bilgilerin olağan üstü durum kapsamında hemen telgrafla Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletine (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına) bildirilmesi sağlanmıştır (15). Kolera ve diğer bulaşıcı hastalık bilgilerinin vakit kaybedilmeden o dönemin en hızlı iletişim aracı olan telgrafla bildirilmesinin istenmesi salgınlara karşı acilen tedbir almak için çok önemli görülmüştür.

1931 yılında Basra'da görülen kolera salgını üzerine hemen harekete geçilmiştir. Ortaya çıktıktan sonra hızla yayılmaya başlayan hastalığın Türkiye'ye bulaşmaması için Irak'la olan tüm sınırlar kapatılmıştır. 14 Eylül 1931 tarihli ve 11735 sayılı Kararname ile Umumi Hıfzıssıhha Kanununun 55'inci maddesi gereğince sadece bir veya iki kapıdan yolcuların kontrollü bir şekilde geçmesine müsaade edilmiştir. Ayrıca Basra ve havalisinden taze sebze ve meyve ile taze veya kuru hurma ile benzeri tüm gıda maddelerinin ithalatı yasaklanmıştır (16).

Basra'daki kolera hastalığının İran'ın Muhammerah, Abadan ve Ahvaz şehirlerine sıçraması üzerine alınacak tedbirlere yönelik bir Kararname yayımlanmıştır. 11 Kasım 1931 tarihli ve 11933 sayılı Kararname incelendiğinde hem bu şehirlerden hem de İran'ın güneyinden Basra Körfezi yoluyla Türkiye'ye taze sebze ve meyve ile taze veya kuru hurma ve benzeri gıda maddelerinin sokulması yasaklandığı görülmüştür (17).

Türkiye bu dönemde dış ülkelerden kolera bulaşmaması için gerekli olan tedbirleri almakla kalmamış, aynı zamanda kolera aşısı da üretmiştir. Nitekim Çin'de baş gösteren kolera salgınında Türkiye'nin de yardımı olmuştur. Çin 1938 yılında kolera epidemisi nedeniyle Milletler Cemiyeti'nden yardım talebinde bulunmuştu. Merkezi İsviçre'nin Cenevre kentinde bulunan Milletler Cemiyeti Hıfzıssıhha Şubesi Direktörlüğü de Türkiye'den Çin'e yardım amacıyla kolera aşısı verilip verilemeyeceğini sormuştu. Dönemin Sağlık Bakanı Dr. Hulusi Alataş tarafından imzalanarak Başbakanlığa gönderilen 27 Temmuz 1938 tarihli ve 191-14715 sayılı yazı ile Türkiye Çin'e 1 milyon santimetre mikâbi kolera aşısı yardım etme kararı almıştır (18).

1939-1948 Yılları Arasında Alınan Tedbirler

İsmet İnönü Dönemine ait Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan ve incelenen arşiv belgelerinin sayısı 19'dur.

Bunların birincisi 7 Temmuz 1939 tarihli ve 213 sayılıdır. Belge Sağlık Bakanlığınca Başbakanlığa gönderilmiş bir yazıdır. Paris Uluslararası Hıfzıssıhha Ofisi tarafından Afganistan'ın Kandahar Eyaletinde 25 Haziran 1939 tarihinde 7 kolera vakasının tespit edildiğinin bildirildiği yazmaktadır. Ofisin 4 Temmuz 1939 tarihli başka bir telgrafı ile hastalığın İran'a sirayet ettiği bildirilmiştir. Zambol (Zabol) ve havalisinde 27 Haziran'da 10 vaka müşahede edilmiştir. Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği'nin 6 Temmuz 1939 tarihli telgrafı ile durum teyit edilmiştir. Ayrıca İran hastalığı tecrit etmek için tedbirler almış ve aşı yapmaya başlamıştır. Hastalığın Afganistan'ın ardından İran'da da görülmesi üzerine Sağlık Bakanlığı konuyu yakından takip etmeye başlamıştır. İran sınırındaki illerin valileri ve ilgili genel müfettişler ikaz edilmiştir. Sınır vilayetlerindeki Sağlık Müdürlüklerine gönderilmek üzere yeterli miktarda kolera aşısı bulunmuştur. Ayrıca Tahran Büyükelçiliğinden işin önemine binaen hastalığın seyri hakkında alınacak bilgilerin doğrudan ve telgrafla Sağlık Bakanlığına bildirilmesi istenmiştir (19).

1947 yılında ise bu sefer Mısır'da kolera salgını görülmüştür. Bu nedenle 17 Ekim 1947 tarihinde yayımlanan 3/6508 sayılı Kararname ile bu hastalığın Türkiye'ye bulaşmaması için bir takım tedbirler alınmıştır. Hastalığın yayılma kudreti giderek arttığından Nusaybin, Akçakale, Çobanbey, İslahiye ve Ayındelfi kapıları dışındaki Türkiye'nin güney sınırları kapatılmıştır. Suriye'den geliş-gidişler durdurulmuştur. Emniyet için gümrük kıtalarının sayısı artırılmış ve ordu birlikleriyle takviye edilmiştir. Ayrıca kolera salgını ve bulaşma tehlikesi önleninceye kadar Mısır'la tüm deniz ve hava ulaşımları durdurulmuştur (20).

Artan kolera tehdidi karşısında aşı miktarının artırılması gerektiği düşünüldüğünden Ankara'daki Refik Saydam Hıfzıssıhha Müessesinde mesai dışı zamanlarda da aşı üretimine geçilmiştir. 17 Ekim 1947 tarihli ve 3/6516 sayılı Kararname ile Enstitünün Aşı Şubesinde çalıştırılacak müessese personeli dışındaki kişilerle ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre kolera aşısı üretiminde görev almak üzere belli mesai saatleri haricinde ve tek başına aşı üretimi işinin sonuna kadar çalışacak toplam 52 kadro oluşturulmuştur. Bu kadronun 5'i mütehasıs, 3'ü asistan, 1'i başlaborant, 8'i laborant, 9'u teknisyen, 3'ü memur ve 23'ü de hizmetlidir. Aşı üretim faaliyetleri süresince mütehasısların aylık ek mesai ücretleri 120, asistanların 90 ve başlaborantın 60 TL olmuştur. Laborant, teknisyen ve memurların 50, hizmetlilerin ise 40 TL olarak belirlenmiştir (21).

1947 yılının Kasım ayında Mısır'daki salgın devam ederken bu sefer Basra Körfezi kıyılarında kolera

başlamıştır. İncelenen 8 Kasım 1947 tarihli ve 198-16445 sayılı arşiv belgesi Basra Körfezi ve havalisinde görülen kolera vakaları ile ilgilidir. Sağlık Bakanı Dr. Behçet Uz tarafından imzalanan yazının eki'nde Türkiye'nin Basra Başkonsolosluğunun konuya dair bildirimini yer almaktadır. Buna göre Başkonsolos Mayatepek tarafından Oman Emirliğinin Kain Dibai kasabasında kolera çıktığı rapor edilmiştir. Hastalığın tespit edilmesiyle birlikte Basra ve buraya bağlı yerlerde aşılama başlamıştır. Ayrıca yayılmanın engellenmesi için tedbirler alınmıştır. Başkonsolos bu konuda alacağı bilgileri peyderpey telgraf ile göndereceğini bildirmiştir. Başkonsolosluk yazısı Sağlık Bakanlığınca Başbakanlığa ve tedbir alınmak üzere ilgili tüm bakanlıklara yazılmıştır (22). Mısır'daki salgın nedeniyle bazı tedbirler alan ve aşı üretimini artıran Türkiye alınamayacak başka önlemler açısından Basra'daki salgını da yakından takip etmiştir.

Bu arada yine Kasım ayında Mısır'da Türkiye ile ilgili ilginç gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeleri 3 Aralık 1947 tarihli ve 110243-516-1 sayılı belgeden öğrenmekteyiz. Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak tarafından imzalanarak Başbakanlığa gönderilen yazının eki'nde Kahire Büyükelçiliğinin raporu sunulmuştur. Buna göre Ahbarülyevm gazetesinin 11 Kasım 1947 tarihli nüshasında Türkiye aleyhine bir yazı çıkmıştı. Üstaz Elsavi tarafından kaleme alınan "Az Söz Çok Mana" başlıklı yazıda Türkiye karalanmış ve kolera ile mücadelesinde Mısır'ı yalnız bıraktığından bahsedilmişti. Bunun üzerine Osman Abaza da Türkiye lehine bir yazı yazmıştır. Bu yazı 20 Kasım 1947 tarihinde Al-Assas gazetesinde yayımlanmıştır. Osman Abaza yazısında Türkiye aleyhindeki yazıdan büyük üzüntü duyduğunu belirtmişti. Yazısında uzun uzun Türk-Mısır dostluğundan bahsetmiş ve Türkiye'nin Mısır'a 500 bin kolera aşısı gönderdiğini belirtmiştir. Hatta bu yardım aleyhte yazının yayımlandığı Ahbarülyevm gazetesinde 12 Kasım'da yani olumsuz yazıdan sadece bir gün sonra haber olmuştu. Osman Abaza'ya göre kaderin enteresan bir tecellisi gerçekleşmiş ve bu tecelli Türkiye aleyhtarlığını temelinden yıkmıştır (23).

1947 yılının Aralık ayında Mısır ve Basra'dan sonra Suriye'de kolera başlamıştır. Dr. Behçet Uz tarafından imzalanan Sağlık Bakanlığının 23 Aralık 1947 tarihli, 223-18766 sayılı ve Acele ibareli yazısı ile bu durum karşısında alınan tedbirler belirlenmiştir. Türkiye'nin Şam Büyükelçiliği, Dışişleri Bakanlığı ve Birleşmiş Milletler Sağlık Örgütünden alınan bilgilere göre Suriye'nin Havran havalisinde 7 kolera vakası görülmüştü. Suriye makamlarınca daha önce gerçekleşen 50 ölümün de kolera ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Şam'ın 5 km civarında yeni kolera vakaları tespit edilmişti. Türkiye'ye komşu bir ülkeye koleranın

gelmiş olması ile vaziyet ciddileşmişti. Bu nedenle ilk önlem olarak Suriyelilere vize verilmemeye başlanmıştır. Ayrıca sınır ve sahil Valiliklerince Mısır'a karşı uygulanan sıhhi tedbirlerin aynısı Suriye için de uygulanmıştır. Sağlık Bakanlığı tarafından Millî Savunma, İçişleri, Gümrük ve Tekel Bakanlıkları gerekli tedbirler hususunda hemen haberdar edilmiştir. Daha önce Mısır'daki kolera salgını nedeniyle bazı sınır kapıları haricinde Türkiye'nin güney sınırlarının kapatıldığından bahsedilmiştir. Şimdi ise bu kapıların karantina için yetersiz kalmaları nedeniyle Suriye ile tüm tren seferleri durdurulmuştur. Mısır'la olduğu gibi Suriye ile de deniz ve hava ulaşımı kaldırılmıştır. Tüm bu tedbirlerin yanısıra Suriye tarafına kolera aşısı yardımıyla bulunulabileceği ve ihtiyaç halinde Sağlık Bakanlığının Türkiye-Suriye sınırı boyunca aşılama yardımı edebileceği bildirilmiştir (24).

1947 yılının sonuna gelindiğinde Mısır'daki kolera salgını söndürülmüştür. 11 Aralık'tan itibaren yeni vaka kaydı olmamıştır. Bu nedenle salgının başlaması ile durdurulan Mısır-Türkiye deniz ulaşımı 25 Aralık 1947 tarihli ve 3/6758 sayılı Kararname ile bazı tedbirler alınarak yeniden başlatılmıştır. Buna göre tüm gemilerin yiyecek ve içeceklerini gidiş ve dönüşte yetecek miktarda Türkiye'den almaları şart koşulmuştur. Gemilerin safra (denge) sularını dahi Türkiye'den almaları istenmiştir. Mürettebatın aşuları tamamlanmış ve rapel aşularının da zamanında yapılması sağlanmıştır. Mısır'dan gelecek yolcular eğer aşılı iseler gemilere alınmışlardır. Ayrıca Türkiye'ye geldiklerinde sağlık ve portör muayenesinden geçirilmişlerdir. Gemilerde mutlaka hekim bulundurulmuştur. Mısır'dan hareket eden gemilerin Türkiye'ye yolculuk süreleri tam 5 gün (5 kere 24 saat) sürecek şekilde planlanmıştır. Bu süreden önce gelen gemiler süre doluncaya kadar karantinada bekletilmişlerdir. Hava ulaşımı serbestisi ile güney kara sınırının tamamen açılıp açılmayacağı konusu Sağlık Bakanlığının takdirine bırakılmıştır (25).

Suriye'de başlayan kolera salgını nedeniyle 23 Aralık'ta alınan tedbirler Lübnan'da vakaların görülmesiyle daha da sıkılaştırılmıştır. 25 Aralık 1947 tarihli ve 3/6791 Kararname ile Suriye sınırı mücadele ve sağlık ekipleri hariç olmak üzere geçişlere tamamen kapatılmıştır. Hudutların kapatılması görevi komutanların yükümlülüğü altında olmak suretiyle Gümrük Muhafaza Birliklerine verilmiştir. Ordu birlikleri de sınırları takviye etmekle görevlendirilmişlerdir. Lübnan ile olan hava ulaşımı bu ülkedeki kolera hastalığı bitirilinceye kadar durdurulmuştur. Deniz ulaşımına ise kolera mücadelesi ile ilgili uluslararası sözleşmelere riayet edilmek şartıyla izin verilmiştir. Gelen gemilerin sadece İzmir ve İstanbul limanlarına giriş yapmalarına müsaade edilmiştir. Diğer limanlara ve sahillere uç-

ramaları kesinlikle yasaklanmıştır. Buralardan meyve, sebze, kabuklu deniz hayvanı ve pişirilmeden yenen gıda maddelerinin Türkiye'ye sokulması men edilmiştir (26).

Tam da Suriye'ye yönelik yeni tedbirler alınmışken Suriye hükümeti ülkesini kolera bakımından temiz ilan etmiştir. Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Örgütü'nün Cenevre'deki Geçici Komisyonu bu durumu doğrulamıştır. Bunun üzerine 25 Aralık 1947 tarihli ve 3/6883 sayılı yeni bir Kararname ile önlemler konusunda bazı değişikliklere gidilmiştir. Daha önce tamamen kapatılan Suriye sınırındaki Nusaybin, Derbesiye, Akçakale, Çobanbey, İslahiye ve Cilvegözü kapıları açılmıştır. Diğer yerlerden ise aşılı olmak şartıyla sadece pasavanlıların (izin belgesi olanların) geçişine müsaade edilmiştir. 1933 ve 1944 Uluslararası Sağlık Sözleşmelerine uygun olmak kaydıyla Suriye ve Lübnan'la hava seferlerine yeniden izin verilmiştir. Meyve, sebze, kabuklu deniz hayvanı ve pişirilmeden yenen gıda maddelerinin Türkiye'ye sokulması ile ilgili tedbirler ise aynen devam ettirilmiştir (27).

17 Ekim 1947'den itibaren Refik Saydam Hıfzısıhha Müessesesi Aşı Şubesinde mesai dışında üretim yapıldığından bahsedilmiştir. 21 Şubat 1948 tarihli ve 3/7096 sayılı Kararname ile eski Kararname hükümleri yürürlükten kaldırılarak yeni bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre Hıfzısıhha Müessesesi Aşı Şubesi personeli dışında kalan 9 personele 6 ay müddetle aylık ücret ödenmesi yönünde düzenleme yapılmıştır. Düzenleme ile 1 müdüre 200 ve 1 mütehassis muavinine 150 TL aylık ek mesai ücreti ödenmiştir. 1 başlaboranta 75, 3 laborant ve 3 memura da 60 TL verilmiştir. Yeni Kararname ile Refik Saydam Hıfzısıhha Müessesesi dışında İzmir Şehir ve Liman Bakterioloji Müessesesinde görevli 1 mütehassıs 150 ve 1 müstahzıra da 60 TL olacak şekilde aylık ek mesai ücreti ödenmesi kararlaştırılmıştır (28).

1948 yılının Şubat ayına gelindiğinde Suriye'deki kolera salgınının tamamen bittiğinden emin olunmuştur. Suriye Hükümeti ve Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Örgütü 29 Aralık 1947'den itibaren Suriye'de yeni kolera vakası görülmediğini tüm dünyaya duyurmuştur. Bu nedenle daha önce salgının önüne geçilmesiyle yumuşatılan tedbirler 21 Şubat 1948 tarihli ve 3/7104 sayılı Kararname ile tamamen kaldırılmıştır. Suriye hududu normal şekilde geçişlere açılmıştır. Bu ülkeden meyve, sebze, kabuklu deniz hayvanı ve pişirilmeden yenen gıda maddelerinin Türkiye'ye sokulması mümkün hale getirilmiştir (29).

Suriye gibi Mısır da ülkesinde yeni kolera vakasının görülmediğini ve hastalığın tamamen söndürüldüğü-

nü ilan etmiştir. Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Örgütü bu bilgiyi teyit etmiştir. Bu durumda Mısır'a uygulanan tedbirlerin devamına lüzum kalmadığından 21 Şubat 1948 tarihli 3/7105 sayılı Kararname ile bu ülke ile olan deniz ulaşımına yönelik tedbirler iptal edilmiştir. Ayrıca koleralı bölgelerden gıda maddelerinin ithal edilmemesi yönündeki hükümler Mısır için kaldırılmıştır (30). Mısır'daki kolera salgının önlenmesi ve yeni vakaların bildirilmemesi üzerine 10 Eylül 1948 tarihli ve 3/8040 sayılı Kararname ile bu ülke veya civarı ile bağlantılı olarak Hicaz'a gidenler için de kolera tedbirleri kaldırılmıştır. Bu kişilerin Türkiye'ye girişlerinde normal prosedür işletilmiştir (31).

1951 Yılında Alınan Tedbirler

1948'den sonra 1951 yılına kadar kolera salgınına dair herhangi bir başka belgeye rastlanmamıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Kataloğunda Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından onaylanmış 1 adet belge bulunmuştur. 30 Temmuz 1951 tarihli ve 3/13435 sayılı Kararnamede Yemen'in Suudi Arabistan sınırına yakın yerlerinde veba çıktığı yazmaktadır. Ancak bu hastalığın veba mı kolera mı veya başka bir hastalık mı olduğu anlaşılammıştır. Bu nedenle hastalığın herhangi bir şekilde Türkiye'ye bulaşmaması için kolera veya veba olmadığı anlaşılincaya kadar hac seferlerinin durdurulması kararı alınmıştır (32).

1965 Yılında Alınan Tedbirler

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından onaylanmış 25 Ağustos 1965 tarihli ve 6/5154 sayılı Kararnamede Hindistan'da başlayıp Afganistan ve Pakistan'a yayılan kolera salgınının hızlı bir şekilde İran'a ulaştığı belirtilmiştir. Türkiye'ye komşu bir ülkeye ulaşan bu salgının memlekete girmemesi için gerekirse sınırların kapatılması da dâhil olmak üzere Sağlık Bakanlığı tam yetkili kılınmıştır (33).

1966 ve 1973 Yılları Arasında Alınan Tedbirler

Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanlığı dönemine denk gelen bu tarihler arasına ait toplam 12 arşiv belgesi incelenmiştir. 1965 yılında Hindistan, Afganistan, Pakistan ve İran'da görülen kolera salgını nedeniyle aşı stokunun artırılması kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsünde kolera aşısı üretimin artırılması ve yedek yapılabilmesi maksadıyla bazı tedbirler alınmıştır. 3 Mayıs 1966 tarihli ve 6/6394 sayılı Kararnameyle mesai saatleri dışında da aşı üretimi yapılması için düzenleme yapılmıştır. Aslında mesai dışında aşı üretilmeye Kararname çıkarılmadan önce 1 Mart 1966'da başlanmıştı. Kararname ile bu konuda kapsamlı bir program hazırlanmış, programın bitiş tarihi 28 Şubat 1967 olarak kararlaştırılmıştır. Buna göre 58'i laborant, 1'i atölye ustabaşı, 1'i usta, 2'si tesisatçı-usta, 1'i marangoz us-

tası, 4'ü marangoz, 1'i elektrikçi, 1'i laboratuvar cam aletler ustası, 1'i kaloriferci ve islim ustası, 2'si kaloriferci, 1'i daktilo ve 2'si şoför kadrosunda olmak toplam 76 personel çalışma saatleri dışında görev yapmışlardır. Mesai dışı çalışma saatleri hafta içi günler için 17:00-19:00 arası, cumartesi için 14:30-18:00, Pazar ve tatil günleri içinse 09:00-12:00 ve 13:30-17:00 arası olarak belirlenmiştir. Personele mesai dışında çalıştıkları saate göre aylık maaşlarının saat başına düşen kısmı fazla mesai ücreti olarak ödenmiştir. Laborant kadrosundakiler en yüksek aylık ücret olarak 1.250 TL, en düşük ücret olarak ise 250 TL almışlardır. Diğer personelde de en yüksek ücret 1.250 TL olmuşken en düşük ücret 300 TL olarak hesaplanmıştır (34). Enstitüde gerekirse mesai dışında çalışmak suretiyle kolera aşısı üretilmesine daha önce de 2 kez rastlanmıştı. Hem bu uygulamada hem de öncekilerde çalışanların hakları gözetilmiş ve mesai dışı ücretlerinin ödenmesi için düzenleme yapılmıştır.

Türkiye'de yedek aşı miktarının artırılması yönündeki çalışmalara başladıktan bir süre sonra bu sefer Irak'ta kolera salgını olduğu öğrenilmiştir. Bunun üzerine 25 Ağustos 1966 ve 6/6957 sayılı Kararname ile Irak sınırı kapatılmıştır. Irak'tan Türkiye'ye dönecek Türk vatandaşları ile Türkiye'de ikamet eden yabancılar aşıları olduklarına dair belge ibraz etseler dahi 5 günlük tecritten sonra Türkiye'ye alınmışlardır. Bu ülke ile kara, deniz ve hava ulaşımını durdurulmuştur. Irak'tan gelip Türkiye'deki havalimanlarına uğrayarak transit geçecek uçakların ikmallerinin havalimanlarında ayrı bir yerde yapılması planlanmıştır. Ayrıca yolcuların uçaktan inmeleri kesinlikle yasaklanmıştır. İcabında uçakların dezenfekte edilmeleri için gerekli tedbirler alınmıştır (35). Irak'ta Ağustostan beri devam eden kolera hastalığının sona ermesi ile bu ülkeye karşı alınan tedbirler kaldırılmıştır. 1 Kasım 1966 tarihli ve 6/7214 sayılı Kararname ile kara, deniz ve hava ulaşımına yeniden izin verilmiştir (36).

1970 yılında Türkiye'de kolera salgını görülmüştür. Çekoslovakya, Sovyetler Birliği ve başka birkaç ülkede görülen kolera bu sefer 1970 yılının Ekim ayında İstanbul'un Sağmalcılar (Bayrampaşa) Semti'nde ortaya çıkmıştır. Çevre koşullarının etkisiyle de endemiye dönüşmüştür. Eski su yolları, kirli ve hastalık bulaşmış mahalle çeşmeleri, açıktan akan dereler ve lağım lar ile geniş bir alana yayılmıştır. 1.500 kişi bu hastalığa yakalanmış ve 52 kişi de hayatını kaybetmiştir (37, 38).

İşte bu salgınla mücadelede görev alan sağlık personelinin moral ve motivasyonunu artırmak amacıyla bir düzenleme yapılmıştır. İncelenen 20 Kasım 1970 tarihli ve 7/1624 sayılı Kararname ile salgının önlen-

mesi için hem İstanbul'dan hem de Türkiye'nin farklı yerlerinden mücadele için görevlendirilen hekim, bakteriyolog, sağlık memuru, laborant, şoför ve çevre sağlığı teknisyenlerine ödenen yevmiyeler 23 Ekim 1970 tarihinden itibaren iki katına çıkarılmıştır (39).

Ayrıca 16 Ocak 1971 tarihli ve 7/1824 sayılı Kararname gereği salgınla mücadelede gösterdikleri üstün gayret ve başarılarından dolayı İstanbul Valisi Vefa Poyraz, Edirne Valisi Yusuf Yakupoğlu, Bolu Valisi Haydar Özkın, Sakarya Valisi Mustafa Uygur, Kocaeli Valisi Ertuğrul Ünlüer ve Ankara Valisi Ali Rıza Yaradanakul takdirname ile taltif edilmişlerdir (40).

Sağmalcılar Salgınından kısa bir süre sonra 1971 yılının başında yurt dışından kolera aşısı ve vesair malzemenin tedarikine ilişkin bir çalışma yapılmıştır. İncelenen 4 Şubat 1971 tarihli ve 7/1953 sayılı Kararnameye göre alım tutarının 19 milyon TL civarında olacağı hesaplanmıştır. Bunların pazarlıkla satın alınması, araya mutavassıt ve komisyoncu sokulmaması, doğrudan üretici firma ile veya kanuni temsilcisi ile irtibat kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca kesin veya geçici teminat aranmayacak, teslim süresi hakkında da bir kayda tabi olunmayacaktır. Mukavele yerine firmalarla teati olunacak mektupların geçerli olması ve firmalar lehine dönülemez akreditifler açmak gibi düzenlemeler yapılmıştır (41).

Ayrıca kolera mücadelesi ve tedavisinde kullanılmak üzere şubat ayı içerisinde yerli sermayeli Ansa ve Eczacıbaşı Firmalarından çeşitli ürünler alınması kararlaştırılmıştır. 26 Şubat 1971 tarihli ve 7/2036 sayılı Kararnameye göre kilosu 574 TL'den 1.500 Kg tetrasiklin klorhidratın 861 bin TL bedelle Ansa Antibiyotik İlaç ve Hammaddeleri Anonim Şirketinden pazarlıkla alınmasına karar verilmişti. Bunun dışında -belgede geçen şekliyle- beher adedi 13 TL 74 Krş. 15 cm'den 27.250 şişe özel laktatlı sodyum potasyum klorür solüsyonunun (rehidratasyon mayii-kolera mayii) 374 bin 455 TL 87 Krş. bedelle Eczacıbaşı İlaç Sanayii ve Ticaret Anonim Şirketinden pazarlıkla satın alınması kararlaştırılmıştır (42).

Kolera hastalığı ile ilgili olarak incelenen bir diğer belge Türkiye ile Bulgaristan arasındaki protokolle ilgilidir. Her iki ülkenin koleraya karşı mücadele konusunda protokol yapmak istemeleri üzerine 10-11 Kasım 1971 tarihlerinde Sofya'da toplantı yapılması kararlaştırılmıştır. Görüşmelere Türkiye tarafından kimlerin katılacağı 8 Kasım 1971 tarihli ve 7/3392 sayılı Kararname ile belirlenmiştir. Sağlık Bakanlığı Müsteşarı Dr. Osman Yaşar, Sağlık İşleri Genel Müdürü Dr. Ertuğrul Aker ve Dışişleri Bakanlığında Şube Müdürü Turhan Fırat Türk heyetinde yer alacak kişiler olmuşlardır

(43). Uluslararası Sağlık Tüzüğü çerçevesinde Türkiye ile Bulgaristan arasında kolera hastalığına karşı alınacak tedbirler konusunda düzenlenip parafe edilen protokol 30 Kasım 1971 tarihli ve 7/3530 sayılı Kararname ile onaylanmıştır. Protokol ile kolera hastalığı çıkmadan önce, hastalık esnasında ve hastalık bittikten sonra her iki ülke tarafından uygulanacak tedbirler konusunda mutabık kalınmıştır (44).

19 Kasım 1971 tarihli ve 7/3477 sayılı Kararname ile kolera hastalığının yurda sirayetinin önlenmesi için Umumi Hıfzıssıhha Kanununun 55'inci ve Pasaport Kanununun 23'üncü maddeleri gereğince 1971 yılı için karayolu ile hacca gidilmesi yasaklanmıştır (45). İncelenen belgede hangi kolera salgınından bahsedildiği belirtilmemektedir. Ancak alınan kararın yüksek ihtimalle Sağmalcılar'daki kolera salgınının memleketin geneline yayılmasının engellemesi çabaları kapsamında alındığı değerlendirilmiştir.

1972 yılında ise Suriye'de bir kez daha kolera salgını baş göstermiştir. Bunun üzerine 16 Eylül 1972 tarihli ve 7/5180 sayılı bir Kararname yayımlanmıştır. Kararname ile daha önceki yıllardakine benzer tedbirler alınmıştır. Cilvegözü, Öncüpınar, Yayladağı ve Nusaybin kapıları ile tren geçişlerinde kullanılan Çobanbey ve İslahiye istasyonları haricinde tüm geçişler kapatılmıştır. Ayrıca her türlü temas önlenmiştir (46). Suriye'deki salgının sona ermesi ve Dünya Sağlık Örgütü'nün de bu ülkeyi bulaşık ülkeler listesinden çıkarması nedeniyle 24 Şubat 1973 tarihli ve 7/5910 sayılı Kararname ile Suriye'ye karşı alınan tedbirler kaldırılmıştır. Bu ülke ile sınırlar normal geçişlere açılmıştır (47).

Sonuç

1924-1973 yılları arasındaki 38 adet orijinal arşiv belgesinin incelenmesi sonucunda, bunların;

- Mübadil Rumları taşıyan bir gemide görülen kolera hastalığı ile ilgili alınan önlemler,
- Memlekette görülebilecek kolera ve diğer bulaşıcı hastalıkların telgrafla hemen bildirilmesi,
- Türkiye dışında görülen salgınların memlekete girmesinin engellenmesine yönelik tedbirler,
- Salgınlar azalmasıyla tedbirlerin yumuşatılması
- Salgınlar bittikten sonra tedbirlerin kaldırılması,
- Türkiye'nin Çin'e kolera aşısı yardımı,
- Türkiye'de kolera aşısı üretimi ve yedek miktarının artırılması,
- Salgınlar nedeniyle hac yolculuklarına yönelik tedbirler,
- Mısır'daki kolera salgını nedeniyle bu ülkede Türkiye hakkında çıkan haberler ve Türkiye'nin Mısır'a kolera

aşısı yardımı,
 - İstanbul'un Sağmalcılar Semtindeki Kolera Salgını,
 - Yurt dışından kolera aşısı ve başka malzemelerin satın alınması,
 - Yurtiçinden ve yerli sermayeli firmalardan kolera ile mücadele ve tedavi malzemelerinin satın alınması,
 - Bulgaristan'la yapılan Kolera Mücadelesi Protokolü ile ilgili olduğu görülmektedir.

Alınan tedbirlerin en güncel örnek olan yeni tip coronavirus (COVID-19) salgını ile bir karşılaştırmasını yaptığımızda aslında bunların günümüzde alınan tedbirlerle benzer veya hemen hemen aynı olduklarını görmekteyiz. Bilindiği üzere COVID-19 2019 yılının sonunda Çin'de çıkıp hızla tüm dünyaya yayılmıştır. Nitekim 11 Mart 2020 tarihinde Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Örgütü yeni tip coronavirus nedeniyle pandemi ilan etmiştir (48, 49).

Türkiye COVID-19 salgınından etkilenmemek ve hastalığın yayılımını azaltmak için tedbirler almıştır. İlk coronavirus vakasının tespit edilmesi ve can kaybı haberleri ile tedbirler daha da sıkılaştırılmıştır. Hem basın yayın aracılığıyla hem de resmî kanallardan yapılan duyurulardan ve uygulamalardan öğrenilen haliyle bunlar; sınırlardan geçişleri kısıtlamak, riskli görülen ülkelerle hava ulaşımını durdurmak, şüpheli vakaların olduğu gemileri uzakta tutmak, yurt dışından gelenleri 14 gün tecritte tutmak, eğitimde uzaktan öğretime geçmek, risk gruplarının sokağa çıkmalarına kısıtlama getirmek, test sayısını artırmak, şehirlerarası ulaşımı izne bağlamak gibi tedbirler olarak sıralanabilirler.

Görüldüğü üzere çalışma kapsamında kolera örneğinin incelediğimiz Türkiye'nin geçmiş yıllardaki tedbirleri bugünkü uygulamalarla neredeyse aynıdır. Özellikle hijyenin, izolasyonun ve sosyal mesafenin öne çıktığı tedbirler dünya var oldukça geçerliliğini koruyacaktır. Etkili bir sağlık sisteminin oluşturulmasında ve idame ettirilmesinde geçmiş deneyimlerin ve buralardan çıkartılacak derslerin yol gösterici olacakları muhakkaktır.

Bilgi

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, çalışmanın kaynaklar kısmında BCA şeklinde yazılmıştır. Belgelere ait yer bilgileri (fon, kutu, gömlek, sıra) ve belge tarihleri yan yana verilmiştir.

Kaynaklar

1. Cockburn TA, Cassanos JG. Epidemiology of endemic cholera. *Public Health Rep.* 1960; 75(9):791-804.
2. Codeço CT. Endemic and epidemic dynamics of cholera:

- the role of the aquatic reservoir. *BMC Infectious diseases.* 2001;1(1):1-14.
3. Güler Ç, Akın L. Halk Sağlığı Temel Bilgiler. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları; 2012.
4. Öztürk G, Günay O. Halk Sağlığı Genel Bilgiler. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları; 2011.
5. Dünya Sağlık Örgütü. Cholera [İnternet]. World Health Organization. 2019[Erişim tarihi 24 Mart 2020]. Erişim adresi: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cholera>
6. Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri. Vibrio cholerae infection illness and symptoms [İnternet]. Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri. 2014[Erişim tarihi 24 Mart 2020]. Erişim adresi: <https://www.cdc.gov/cholera/illness.html>
7. Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri. Vibrio cholerae infection treatment [İnternet]. Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri. 2018[Erişim tarihi 24 Mart 2020]. Erişim adresi: <https://www.cdc.gov/cholera/treatment/index.html>
8. World Health Organization. Ending cholera a global roadmap to 2030 [İnternet]. Switzerland: WHO. 2017[Erişim tarihi 24 Mart 2020]. Erişim adresi: <https://www.who.int/cholera/publications/global-roadmap.pdf?ua=1>
9. Ali M, Nelson AR, Lopez AL, Sack DA. Updated global burden of cholera in endemic countries. *PLoS neglected tropical diseases.* 2015; 9(6):1-13.
10. Ardiç M. Bakü'de kolera salgını ve Osmanlı Devleti'nin başvurduğu bazı sıhhi uygulamalar (1893-1894). *SUTAD.* Ağustos 2019; (46):303-16.
11. Gültekin E, Sultan II. Abdülhamid döneminde koleraya karşı ilaç geliştirme çalışmaları, bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 2020; 92: 115-34.
12. Uçar M, Birinci dünya savaşında Türk ordularındaki sağlık hizmetlerinin arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmesi. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. 2010.
13. Özbay K, Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri. C. I, İstanbul: Yörük Basımevi, 1976.
14. BCA, 272-0-0-14 / 76 - 32 - 11/07.07.1924.
15. BCA, 30-18-1-2 / 6 - 54 - 10/06.11.1929.
16. BCA, 30-18-1-2 / 23 - 64 - 17/14.09.1931.
17. BCA, 30-18-1-2 / 24 - 74 - 15/11.11.1931.
18. BCA, 30-10-0-0 / 257 - 728 - 14/27.07.1938.
19. BCA, 30-10-0-0 / 258 - 734 - 4/07.07.1939.
20. BCA, 30-18-1-2 / 114 - 67 - 7/17.10.1947.
21. BCA, 30-18-1-2 / 114 - 67 - 15/17.10.1947.
22. BCA, 30-10-0-0 / 177 - 224 - 13/08.11.1947.
23. BCA, 30-10-0-0 / 267 - 800 - 17/03.12.1947.
24. BCA, 30-10-0-0 / 177 - 224 - 14/23.12.1947.
25. BCA, 30-18-1-2 / 115 - 79 - 17/25.12.1947.
26. BCA, 30-18-1-2 / 115 - 81 - 4/25.12.1947.
27. BCA, 30-18-1-2 / 115 - 85 - 16/25.12.1947.
28. BCA, 30-18-1-2 / 115 - 96 - 9/21.02.1948.
29. BCA, 30-18-1-2 / 115 - 96 - 17/21.02.1948.
30. BCA, 30-18-1-2 / 115 - 96 - 18/21.02.1948.
31. BCA, 30-18-1-2 / 117 - 62 - 12/10.09.1948.
32. BCA, 30-18-1-2 / 126 - 58 - 5/30.07.1951.
33. BCA, 30-18-1-2 / 188 - 51 - 6/25.08.1965.
34. BCA, 30-18-1-2 / 195 - 32 - 10/03.05.1966.
35. BCA, 30-18-1-2 / 198 - 60 - 13/25.08.1966.
36. BCA, 30-18-1-2 / 200 - 73 - 10/01.11.1966.
37. Bakar C. Kırk yedi yıl sonra yeniden bir salgının hikâyesi: 1970 Sağmalcılar kolera salgınından günümüze dersler. *Turk J Public Health* 2017; 15(3): 245-69.
38. Dedeoğlu N. Kırk yedi yıl sonra yeniden bir salgının hikâyesi: 1970 Sağmalcılar kolera salgınından günümüze derslere yanıt. *Turk J Public Health* 2018;16 (1): 76-9.
39. BCA, 30-18-1-2 / 259 - 82 - 14/20.11.1970.
40. BCA, 30-18-1-2 / 261 - 2 - 14/16.01.1971.
41. BCA, 30-18-1-2 / 262 - 9 -3/04.02.1971.
42. BCA, 30-18-1-2 / 262 - 13 -6/26.02.1971.

43. BCA, 30-18-1-2 / 273 - 81 - 2/08.11.1971.
44. BCA, 30-18-1-2 / 274 - 87 - 20/30.11.1971.
45. BCA, 30-18-1-2 / 274 - 85 - 7/19.11.1971.
46. BCA, 30-18-1-2 / 289 - 77 - 20/16.09.1972.
47. BCA, 30-18-1-2 / 295 - 15 - 7/24.02.1973.
48. T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü. CO-VID-19 Rehber [İnternet]. Sağlık Bakanlığı. 2020 [Erişim Tarihi: 26 Mart 2020]. Erişim adresi: https://covid19.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf
49. Dünya Sağlık Örgütü. COVID-19 [İnternet]. World Health Organization. 2020 [Erişim tarihi: 26 Mart 2020]. Erişim adresi: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200311-sitrep-51-covid-19.pdf?sfvrsn=1ba62e57_10